e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

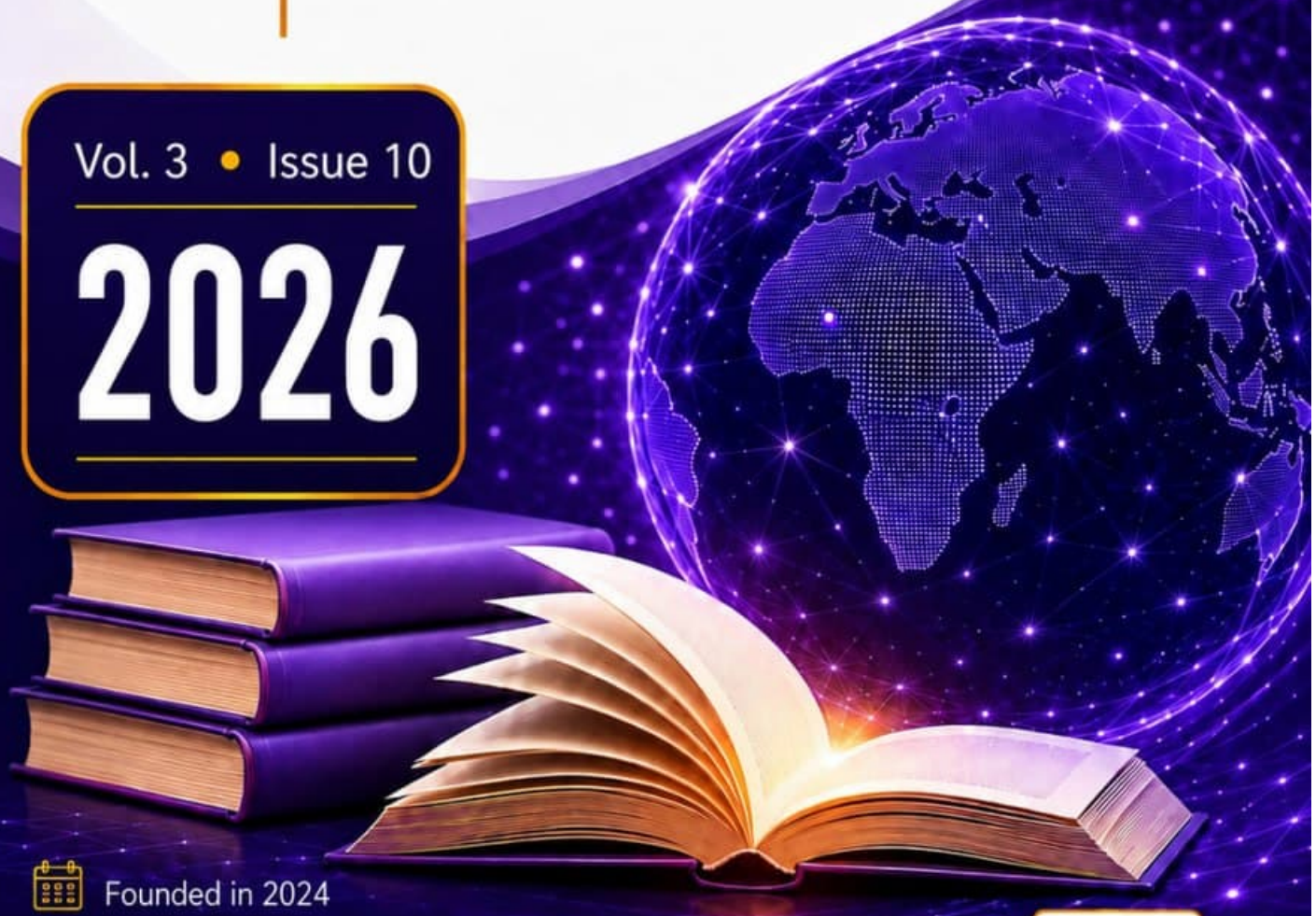
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper *https://doi.org/10.67227/mpk2ye27*

KO‘P MA’NOLI IBORALARNING XULQ-ATVOR MAYDONI PERIFERIYASIDAGI O‘RNI

Dobilov Uchqun Botirovich
Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumani 3-maktab, o‘qituvchi.
e-mail: uckundobilov@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0009-0002-1455-797X

Annotatsiya.
Mazkur maqolada ko‘p ma’noli frazeologik birliklarning xulq-atvor frazeosemantik maydonidagi topologik o‘rni, ularning periferik qatlamdagi funksional-semantik xususiyatlari hamda maydonlararo integratsiyasi tadqiq etiladi. Polisemantik iboralarning maydondagi o‘rni ularning umumiy shakliy qobig‘iga qarab emas, balki har bir alohida frazeologik ma’nosi (frazeosemasi) bo‘yicha belgilanishi zarurligi ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so‘zlar: xulq-atvor frazeosemantik maydoni, ko‘p ma’noli iboralar, polisemiya, periferik qatlam, frazeosema, omonimiya, shakliy variantlilik, kontekstual baho, semantik delimitatsiya, maydonlararo integratsiya.

МЕСТО МНОГОЗНАЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА ПЕРИФЕРИИ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ПОВЕДЕНИЯ

Добилов Учкун Ботирович
Школа № 3 Шурчинского района Сурхандарьинской области, учитель.

Аннотация.
В данной статье исследуются топологическое положение многозначных фразеологических единиц во фразеосемантическом поле поведения, их функционально-семантические особенности в периферийном слое, а также межполевые интеграционные связи. Научно обосновывается необходимость определения положения полисемантичных фразеологических единиц в семантическом поле не на основе их общей формальной структуры, а с учётом каждого отдельного фразеологического значения (фразеосемы).

Ключевые слова: фразеосемантическое поле поведения, многозначные фразеологизмы, полисемия, периферийный слой, фразеосема, омонимия, формальная вариативность, контекстуальная оценка, семантическая делимитация, межполевая интеграция.

THE ROLE OF POLYSEMOUS PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE PERIPHERY OF THE SEMANTIC FIELD OF BEHAVIOR

Dobilov Uchqun Botirovich
School No. 3, Shurchi District, Surkhandarya Region, Teacher.

Abstract.
This article examines the topological position of polysemous phraseological units within the phraseosemantic field of behavior, their functional and semantic characteristics in the peripheral layer, and their integration across semantic fields. The study provides a theoretical justification for determining the position of polysemous phraseological units within a semantic field not on the basis of their shared formal structure, but according to each individual phraseological meaning (phraseoseme).

Keywords: phraseosemantic field of behavior, polysemous phraseological units, polysemy, peripheral layer, phraseoseme, homonymy, formal variation, contextual evaluation, semantic delimitation, interfield integration.

Kirish. O‘zini tutmoq frazeologik birligi semantikasida subyektning tashqi amaliy faoliyatini cheklash, botiniy psixoemotsional holatini boshqarish hamda shaxsiy-ontogenetik yetilish jarayonlari o‘rtasidagi konseptual bog‘liqlik qonuniyatlari ochib beriladi. Leksikografik manbalarda mazkur turg‘un birikmaning birlamchi ma’nosi muayyan xatti-harakatdan tiyilish va o‘zini cheklash, ikkinchi ma’nosi affektiv hayajonni bartaraf etib, his-tuyg‘ular ta’sirini jilovlash, uchinchi ma’nosi esa hayotiy tajriba orttirib, ulg‘ayish hamda mustaqil faoliyat yuritish layoqatiga erishish tarzida kodifikatsiyalangan [1]. Ushbu sememalar iyerarxiyasida mazmun vektori bosqichma-bosqich o‘zgaradi: birinchi ma’noda yuzaga chiqishi ehtimol tutilgan jismoniy-dinamik harakat to‘xtatilsa, ikkinchisida ichki ruhiy-psixologik kechinmalar regulyatsiya qilinadi, uchinchi ma’noda esa temporal dinamika (vaqt davomiyligi) natijasida shakllangan ijtimoiy-irodaviy avtonomlik reallashadi. Sanab o‘tilgan leksikografik ma’nolar subyektning o‘z ichki va tashqi potensialini ongli ravishda nazorat qilishi, ya’ni shaxsiy o‘z-o‘zini boshqarish invariant arxisemasi doirasida tutashadi. Shunga qaramasdan, jismoniy harakatdan tiyilish, emotsional tanglikdan chiqish hamda ontologik hayotiy tajriba orttirish hodisalari yagona xulqiy sifatning turli shakliy nomlanishlari hisoblanmaydi. Har bir frazeosemaning mustaqil semik tarkibi va funksional izohi xulq-atvor frazeosemantik maydoni bilan unga yondosh tushunchaviy sohalar (harakat, ruhiyat, sotsial yetilish) o‘rtasidagi integratsiya qaysi yo‘nalishda kechayotganini aniq delimitatsiya qilishga xizmat qiladi.

O‘zini tutmoq frazeologik birligining birlamchi leksikografik ma’nosi doirasida keltirilgan empirik materiallar tahlili shuni ko‘rsatadiki, turg‘un birlik bir o‘rinda jismoniy-og‘riqli ta’sirlarga nisbatan irodaviy chidamlilik va matonatni, boshqa bir matniy qurshovda esa muayyan lokatsiyani tark etish (ketib qolish) intilishidan ongli ravishda voz kechishni ifodalaydi [1]. Amaliy faoliyat yoki jismoniy xatti-harakatning to‘xtatilishi kontekstual shart-sharoitga muvofiq sabr-toqat, ruhiy vazminlik yoxud ratsional ehtiyotkorlik bilan determinatsiyalanishi mumkin, biroq bu holat har bir nutqiy situatsiyada unga bir xil unifikatsiyalangan axloqiy baho berishga asos bo‘la olmaydi. Frazeologizmning ikkinchi sememasi tahlilida Oybekning “Quyosh qoraymas” romanidan olingan parchada bosh qahramon Bektemir idiokodida affektiv hayajon va emotsional bosimning bartaraf etilishi ortidan personaj ruhiyatida avvalgi befarqlik va loqaydlik holatining qayta tiklanishi kuzatiladi. Mazkur empirik fakt affektiv holatdan chiqish yoki ruhiy muvozanatga erishish jarayonini barcha holatlarda qat’iy ijobiy xulqiy sifat sifatida aksiologik talqin etish mumkin emasligini dalillaydi. Iboraning uchinchi ma’nosida esa P. Qodirovning “Uch ildiz” romanidagi yigit xarakteristikasi timsolida shaxsiy mustaqillik va ijtimoiy avtonomlik kategoriyasi ichki qat’iyat hamda xulqiy muloyimlik bilan yagona vaziyat doirasida sinxron integratsiyalashadi. Kontekstual planda yuzaga chiqqan ushbu qo‘shimcha konnotativ belgilar ontogenetik va sotsial yetilishning aynan tahlilga tortilgan badiiy obraz tabiatidagi individual verifikatsiyasini aks ettiradi. Ularni mazkur frazeologik invariantning barcha diskursiv qo‘llanishlariga mexanik tarzda ko‘chirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri sanalmaydi. Binobarin, sanab o‘tilgan uch frazeosema xulqiy faoliyat, botiniy psixoemotsional soha hamda shaxsiyat kamoloti kabi mustaqil konseptual makonlar o‘zaro kesishgan differensial chegaralarni metodologik jihatdan aniq delimitatsiya qiladi.

Somatik frazeologiya muammolari bo‘yicha tadqiqot olib borgan tilshunos U. M. Rashidovaning ko‘z, qo‘l va yurak leksemalari ishtirokidagi lisoniy birliklarga bag‘ishlangan izlanishida tana a’zolari nomlari qatnashgan frazeologizmlarning semantik strukturasi hamda pragmatik salohiyati chuqur tahlil qilinadi [2]. Frazeologik sathdagi komponent tahlili bo‘yicha izlanish olib borgan tadqiqotchi Sh. T. Almamatovaning ilmiy ishi esa turg‘un birikma tarkibiy qismlarining ichki qurilishini alohida-alohida o‘rganish tamoyilini ilgari suradi [3]. Mazkur tadqiqot yo‘nalishlari frazeologizm tarkibidagi moddiy somatik unsur bilan hosil bo‘lgan yaxlit semantik mazmun o‘rtasiga mexanik tarzda tenglik belgisi qo‘yib bo‘lmasligini metodologik jihatdan taqozo etadi. Masalan, qo‘l qovushtirmoq iborasida tashqi kinetik holat vizual idrok etilsa-da, birlikdagi loqaydlik va faoliyatsizlik semasi real situatsiyada qo‘llarning qanday jismoniy holatda turganiga bevosita bog‘liq emas. Xuddi shuningdek, og‘zi katta iborasining imtiyozli nufuz va yuqori ijtimoiy mavqeni ifodalovchi hosila ma’nosi ham inson tanasining anatomik-fiziologik tuzilishiga daxldor bo‘la olmaydi. Obrazli poydevor mazkur ko‘chma ma’nolarni o‘zaro bog‘lovchi kognitiv zanjir bo‘lib xizmat qilsa-da, frazeologik mazmunni uning dastlabki jismoniy tasviriga reduksiyalash (qaytarish) polisemiyaning xulq-atvor konsepti bilan tutashuvchi murakkab nuqtalarini asoslab bermaydi. Binobarin, turg‘un birlik tarkibidagi tana a’zosi nomi xalq tafakkuridagi empirik-hissiy bilimlarni faollashtiruvchi metaforik tayanch vazifasinigina bajaradi. Inson fe’l-atvori va axloqiy qiyofasini ifodalash jarayonida somatizm o‘zining birlamchi leksik-jismoniy ma’nosidan butunlay chekinib (desemantizatsiyalashib), yaxlit holatda yangi konseptual-semantik mazmun kasb etadi. Shu sababli iborani faqat uni tashkil etuvchi qismlarning xususiyatlariga tayanib tekshirish uning xulq-atvor frazeosemantik maydonidagi o‘ziga xos koordinatalari va funksional ko‘lamini sun’iy tarzda toraytirib qo‘yadi. Tahlilda muhimi — somatik vositalar orqali aks ettirilgan tashqi ko‘rinish yoki kinetik holat emas, balki ularning zamiriga singdirilgan barqaror shaxsiy tutum, ruhiy iroda va axloqiy munosabatdir. Demak, turg‘un birliklarni maydon doirasida tasniflashda komponentlarning moddiy-shakliy xususiyatlaridan ko‘ra, butun ifodadan anglashiladigan xulqiy invariantni bosh tasnifiy mezon qilib olish maqsadga muvofiqdir.

Jumladan, bo‘yniga olmoq polisemantik iborasining leksikografik izohida qilingan xatoni e’tirof etish, mavjud og‘ir holatga ko‘nish hamda muayyan amaliy ishni bajarish mas’uliyatini zimmasiga olish ma’nolari ajratilgan [1]. Birinchi semema tahlili uchun P. Qodirovning “Uch ildiz” romanidan o‘z xatosini irodaviy tarzda tan olgan ota obrazi aks etgan kontekst misol qilib olinadi. Bunday sharoitda xatoni e’tirof qilish kishining ma’naviy-axloqiy jihatdan kuchli sifatini ko‘rsatuvchi xatti-harakat sifatida baholanadi, biroq tan olish harakatining barcha ko‘rinishlarini, albatta, mutlaq rostgo‘ylik yoki samimiyat belgisi deb baholash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Negaki ibora e’tirof etish xatti-harakatining o‘zinigina ifodalaydi, ushbu e’tirofning obyektiv haqiqatga qay darajada mos kelishi esa har bir nutqiy kontekstning alohida pragmatik dalillari asosida aniqlanadi. Frazeologizmning ikkinchi ma’nosida musofirchilik mashaqqatlari yoki vaqtinchalik og‘ir turmush sharoitlariga rozi bo‘lish, chidash munosabati reallashadi. Mazkur holatda avval sodir bo‘lgan fakt yoki qilmishni tan olish emas, balki obyektiv voqelikdagi og‘ir shart-sharoitni ichki qabul qilish bosh o‘ringa ko‘tariladi. Uchinchi ma’noda esa temporal jihatdan hali bajarilishi kutilayotgan kelajakdagi faoliyatga nisbatan mas’ullik va javobgarlik pozitsiyasi yuzaga keladi. Demak, temporal yo‘naltirilganlik — o‘tgan voqelikka, ayni paytda mavjud holatga hamda bo‘lajak faoliyatga munosabat omillari mazkur ibora sememalarini frazeosemantik jihatdan delimitatsiya qilishda muhim kognitiv-semantik mezon bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlil qilingan iboralar ma’nolarining xulq-atvor maydoniga munosabati quyidagi jadvalda qiyoslanadi. Jadvaldagi o‘rin lug‘atdagi ma’no raqamidan kelib chiqmaydi, balki ma’noning xulqiy belgini bevosita yoki boshqa mazmun orqali ifodalashiga qarab belgilanadi.

Ko‘p ma’noli iboralar ma’nolarining maydonga munosabati

Ibora	**Lug‘atda ajratilgan ma’nolar**	**Maydon bilan semantik aloqa**
Qo‘l qovushtirmoq	1. Hurmat ifodalash. 2. Mutelik bilan itoat qilish. 3. Chora ko‘rmay, loqayd turish.	1. Muomala ishorasi orqali periferik tutashuv. 2-3. Tobelik va faoliyatga munosabatning bevosita ifodasi.

Og‘zi katta – katta og‘iz	1. Soxta kibr-havoli, maqtanishni yaxshi ko‘radigan. 2. Imtiyozli mavqega ega (kinoyali).	1. Bevosita xulqiy tavsif. 2. Ijtimoiy mavqe orqali periferik aloqa.
O‘zini tutmoq	1. Xatti-harakatdan saqlanish. 2. Hayajonni yengish. 3. Tajriba orttirib, mustaqil ish yuritish darajasiga yetish.	1. Xatti-harakatni boshqarish. 2. Ruhiyat orqali tutashuv. 3. Shaxsiy yetilish orqali tutashuv.
Bo‘yniga olmoq	1. E’tirof qilish. 2. Holatga ko‘nish. 3. Ishni bajarishga mas’ul bo‘lish.	E’tirof, sharoitni qabul qilish va vazifaga kirishish orqali periferik aloqa, aniq sifat vaziyatda ochiladi.

Manba [1]: «Maydon bilan aloqa» ustuni tahlil asosida tuzildi.

Jadvaliy modellashtirish ma’lumotlari yagona frazeologik birlikning semantik tizimida ajratilgan xususiy ma’nolarning bir-biridan tubdan farq qiluvchi mustaqil mazmuniy-konseptual sohalar bilan integratsiyalashuvini ko‘rsatadi. Shaxsning fe’l-atvori va xatti-harakatini bevosita tavsiflovchi birlamchi leksikografik ma’no bilan ijtimoiy maqom, psixoemotsional o‘zgarish yoki shaxsiyat kamoloti (ontogenetik yetilish) orqali vositali aloqaga kirishuvchi hosila ma’nolarni yagona unifikatsiyalangan mezon asosida tasniflab bo‘lmaydi. Shu munosabat bilan frazeologizmning lisoniy maydondagi topologik o‘rnini aniqlash jarayonida shakliy komponentlarning umumiy invariant nomlanishi bilangina cheklanmasdan, ayni nutqiy vaziyatda qaysi frazeologik sema voqelanayotganini qat’iy ko‘rsatish metodologik zarurat hisoblanadi.

Mazkur semantik differensiatsiyalar turg‘un birlikning matnda qanday leksik-semantik sinflarga mansub so‘zlar bilan sintagmatik aloqaga kirishishida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, xatosini bo‘yniga olmoq hamda musofirchilikni bo‘yniga olmoq konstruksiyalari aynan bir xil struktur-grammatik qolipga (tushum kelishigidagi obyekt + fe’l frazema) asoslangan bo‘lsa-da, to‘ldiruvchi vazifasidagi leksemaning semantik tabiati frazeologik semalardan birining selektiv tanlanishini to‘liq determinatsiyalaydi. Fe’l frazemalarning sintagmatik bog‘lanish qonuniyatlarini tadqiq etgan taniqli frazeolog olim Sh. Rahmatullayevning maxsus monografik tadqiqoti ushbu lisoniy munosabatlarni verifikatsiyalashda fundamental nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [4]. Turg‘un birikmalarning zaruriy birikuvchanlik parametrlarini tekshirgan tilshunos Q. M. Hakimovning ilmiy izlanishlari ham yaxlit frazeologik mazmunni uning nutqiy-distributiv qurshovi bilan uzviy birlikda tadqiq etish tamoyillariga bevosita daxldordir [5]. Shunday bo‘lsa-da, kelishik shaklining morfologik jihatdan bir xilligi sememalarning o‘zaro tengligini bildirmagani kabi, boshqariluvchi obyekt komponentining har bir leksik almashinuvi ham yangi mustaqil frazeologik ma’noning hosil bo‘lishiga olib kelmaydi. Chunonchi, subyekt tomonidan o‘z xatosi, aybi yoki nuqsonini e’tirof etish harakati yagona frazeologik ma’noning turli leksik-semantik variantlari va mazmuniy to‘ldirilishi sifatida namoyon bo‘ladi. Turg‘un birlik tarkibida alohida yangi frazeosemani ajratish uchun esa faqatgina obyektlar tabiatidagi juz’iy farqlanish emas, balki birlikning umumiy tushunchaviy mundarijasi hamda leksikografik ta’rifining tubdan differensiatsiyalanishi birlamchi mezon sanaladi.

Frazeosemantik tahlilda leksik-semantik polisemiyani frazeologik omonimiya hodisasidan qat’iy delimitatsiya qilish xulq-atvor maydoni periferik qatlamining sun’iy va asossiz kengayishining oldini oluvchi muhim metodologik omildir. Leksikografik manbalarda qo‘l ko‘tarmoq I birligi tajovuzkorona zarba berishga chog‘lanish hamda jismoniy tan jarohati yetkazish niyatida bo‘lish semalari bilan, qo‘l ko‘tarmoq II esa ovoz berish jarayonida ishtirok etish hamda yig‘ilish yoki o‘quv mashg‘ulotlarida nutqiy replika bilan chiqish istagini bildirish ma’nolari bilan alohida qayd etilgan [1]. Leksikografik an’anada rim raqamlari mustaqil lisoniy-omonimik birliklarni differensiatsiyalashga, arab raqamlari esa yagona birlik doirasidagi xususiy frazeosemalarni tartiblashtirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tajovuzkorlik harakati bilan sotsial-protsessual ovoz berish aktini yagona polisemantik invariantning yaqin va uzoq hosila ma’nolari tarzida baholash mazkur lug‘aviy tasnif tamoyillariga hamda turg‘un birliklarning ichki semantik tabiatiga zid keladi. Aynan shunday holat ko‘z yummoq frazeologizmi misolida ham kuzatilib, undagi muayyan hodisani e’tiborsiz qoldirish (ongli ravishda ko‘rmaslikka olish) hamda insonning biologik vafot etishi ma’nolari lug‘atda alohida rim raqamlari vositasida mustaqil omonimik maqolalarga ajratilgan [1]. Mazkur birliklarning leksikografik arxitektonikasini hisobga olmasdan, ularni umumiy polisemantik qatorga sun’iy ravishda kiritish shaxs xulq-atvori bilan sof biologik fatal fenomen o‘rtasida manbada qayd etilmagan va nazariy jihatdan asossiz bo‘lgan ichki semantik hosilalik munosabatini vujudga keltiradi.

Lug‘aviy birlikni maydon tarkibiga kiritishdan oldin polisemiya, omonimiya, variantlilik va vaziyatdan kelib chiqadigan bahoni ajratish zarur. Ularni farqlash mezonlari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

Polisemiyani yondosh hodisalardan farqlash mezonlari

Hodisa	**Farqlash mezoni**	**Dalil va tasnifdagi natija**
Polisemiya	Bir lug‘aviy birlik doirasida mazmunan bog‘langan alohida ma’nolar mavjud.	*Qo‘l qovushtirmoq*ning uch ma’nosi[1]. Har bir ma’no alohida tahlil qilinadi.
Omonimiya	Lug‘atda alohida rim raqamlari bilan ajratilgan mustaqil birliklar.	*Qo‘l ko‘tarmoq I* va *qo‘l ko‘tarmoq II[1]*. Ular bitta polisemantik qatorga qo‘shilmaydi.
Variantlilik	Ifoda shakli o‘zgarib, muayyan ma’no saqlanadi.	*Og‘zi katta – katta og‘iz[1]*. So‘z tartibi farqi yangi ma’no sifatida sanalmaydi.
Kontekstual baho	Qo‘shimcha xulqiy hukm vaziyatdan kelib chiqadi.	Ovoz berish ma’nosida jasorat belgisi lug‘aviy izohga kirmaydi[1], baho vaziyat dalili bilan

ISSN 3060-5059 (Online)

		belgilanadi.

Jadvaldagi farqlar semantik hisob birligini belgilaydi: mustaqil lug‘aviy ma’no alohida qayd etiladi, variant bir ma’noning ifoda shakli sifatida olinadi, kontekstual baho esa qo‘llanish tavsifida ko‘rsatiladi. Bu tartib shakllar sonini ma’nolar soni bilan aralashtirmaslik hamda periferik tarkibni vaziyatga xos xulosalar hisobiga kengaytirmaslik imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 b.
2. Rashidova U. M. O‘zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko‘z, qo‘l va yurak komponentli iboralar misolida): filol. fan. bo‘yicha fals. d-ri (PhD) ... diss. avtoref. – Samarqand, 2018.
3. Almamatova Sh. T. O‘zbek tili frazemalarining komponent tahlili: filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2008. – 23 b.
4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilida fe’l frazemalarning bog‘lashuvi. – Toshkent: Universitet, 1992. – 126 b.
5. Hakimov Q. M. O‘zbek tilidagi sodda gap qolipli frazeologizmlarning zaruriy birikuvchanligi: filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 1994. – 24 b.